

In Memoriam Vári András (1953–2011)

Vári András, nagyra becsült kollégánk és barátunk egy évvel ezelőtt ajánlotta szerkesztőségünk figyelmébe a gazdasági nacionalizmus témáját, amit örömmel fogadtunk el. András a rá jellemző lendülettel meg is kezdte a szám előkészítését, de sajnos a szerkesztés későbbi szakaszában már nem számíthattunk élesszemű kritikáira és lényeglátó tanácsaira. 2011 augusztusában a Kolozsvárott rendezett Hungarológiai Kongresszuson külön szekciót szervezett e téma köré, amit egyben a tervezett szám kiinduló pontjának szánt. Az alábbi szöveg az ott elhangzott előadásának szerkesztett változata. Közlésével és a Korall 47. számával az ő munkássága előtt tisztelgünk.

Vári András

Nagybirtok, paraszt és nemzet

*Az 1919–1920-as közép-kelet-európai földreformok eszmei előfutárai a politikai-gazdasági közbeszédben**

„Those who exercise power always arrange matters so as to give their tyranny the appearance of justice”

La Fontaine, 1668¹

Az 1919–1920-ban induló kelet- és közép-európai földreformok történeti radikálisan eltérnek egymástól, nemcsak a megítélések, de a figyelembe vett adatok és források tekintetében is, sőt, hirtelen változásokat is szenvedtek. Mind a viszszatekintő történeti földolgozásnál, mind az eseményekre való egykorú intellektuális reagálásnál szerepet játszhatott, hogy az úgynevezett földreform eszméje nagyon széles körben érintkezett más, bevett elképzelésekkel, igazolódni látszott egy bizonyos szellemi hagyomány különböző, más kérdések kapcsán megfogalmazott közhelyei, toposzai, „lines of argument” által. Nem felesleges szemügyre venni ezt az érvkézletet, időnként kitekinteni módosulásaira, az érvek egymással

* Az előadás szövege majdnem teljes hivatkozással maradt fenn Vári András hagyatékában, így a szöveg gondozóinak (Halmos Károlynak és Klement Juditnak) csak egy-két ponton kellett azt kiegészíteni.

¹ Motto, André Gunder Frank Official Website: <http://www.rrojasdatabank.info/agfrank/> (Utolsó letöltés: 2011. augusztus 11.)

való kölcsönhatásaira. Az már egy következő kutatás főladata, hogy ezek a változott féligazságok vagy hamisságok hatottak-e az adott történelmi helyzetben a reformok harcosaira és elszenvedőire. A történészekre, sajnos, láthatóan nem maradtak hatás nélkül.

SÖTÉTBEN MINDEN TEHÉN EGYFORMA: A KELET-EURÓPAI FÖLDREFORMOK ÉS A HARMADIK VILÁG REFORMJAI

A földreformokat a mai történelmi és gazdasági irodalom jelentős része öncélúnak, indoklásra nem szorulónak tekinti. Tipológiákat is aszerint alkotnak, hogy mennyire „radikális” a földreform: minél nagyobb százalékát osztják el a földnek, annál jobban tetszik.²

Szórakoztató lenne végigkövetni, hogy ennek az érvelési hagyománynak a történelmi ága és annak újabb, közgazdasági oldalhajtásai hogyan hivatkoznak egymásra a végtelenségig, amíg csak a tudományosság látszatát keltve ki nem szorítanak minden mást. Ehelyett azonban inkább szögezzük le az alapokat.

Miközben reprodukálják, sem a történészek, sem a közgazdászok nem hivatkoznak a 19. századi klasszikus társadalomtudósokra, illetve közgazdászokra, beleértve Marxot is. A viták és vizsgálódások mindkét ága alapértéknek tekinti a vagyoni egyenlőség valamilyen haladott fokát, sehol sem említve, nemhogy reflektálva az ezzel kapcsolatos konzervatív kritikai elgondolásokra. A két ág reprezentánsai, úgy tűnik, jobbára csak azért hivatkoznak egymásra, hogy az adott szakmában nem megdönthetetlen érvelésüket a szomszéd diszciplínából kölcsönzött tekintéllyel támogassák meg. Ennek megfelelően általában az összefoglalások kerülnek látókörükbe, monográfia szinte soha.

A közgazdászok ága 1949 óta jelentősen tovább differenciálódott, egyrészt a *dependency theory* neomarxista tudósaira (Sweezy, Baran, Gunder Frank), másrészt a dél-amerikai strukturalistákra (Prebisch, Furtado). Közös jellemzőjük, hogy a nemzetközi kizsákmányolás mechnizmusának részeként tekintettek a nagybirtokrendszerre, annak latifundiális-extenzív formájára. Mára a példátlan indiai és kínai sikerek, a nyersanyagszállító kartellek ereje és az iparosodott Japán darvadozása kapcsán ez az egész iskola erősen háttérbe szorult. Ez persze még nem ok arra, hogy ne lehessen használni koncepciójának egy-egy elemét.

1989 után egy újabb gazdasági iskola, a *transition economics* kapott lábra. Ez a politikának akarván tanácsot adni, igen sokrétű irányzat. Van olyan ága, mely a mezőgazdasági nagyüzemet annak parancsuralmi formájával azonosítja és azon medítál, milyen körülmények között lehet az üzemnagyság változtatásával („restructuring”) együtt mélyíteni a mezőgazdasági üzem piaci integrációját. Ugyanakkor itt is a „társadalmi feszültség” a fő érv, magyarul az erőforrásokkal nem rendelkezők irígysége a vagyonosokkal szemben, emellé keresnek

² Berend 1985.

aztán gazdasági érveket, s találnak is kettőt. Az egyik az, hogy a nagyüzem csak nehézkesen képes ellenőrizni a földeken dolgozó, a termelés sikerében nem érdekelt, a béréért csak a lehető legkevesebb fáradságot áldozó munkaerőt. Ezt az érvet már a felvilágosodás szerzői is használták a „jobbágyság” elleni harcukban.³ A másik, hogy a nagyüzem a földhöz viszonyítva állítólag aránylag kevesebb munkaerőt alkalmaz, mint amit a termelési tényezők relatív szűkössége indokolna. Ez egyrészt empirikusan bizonyítandó lenne, másrészt a pazarlás egy formáját jelentené. Nem látható be, hogy ha egyéb tényezők, más intézményes korlátok nem szorítják ilyen irányba, a nagyüzem miért térne el az erőforrások kombinációjának optimális arányaitól. Megemlítendő még, hogy egy-két agrárökonomus zavarbaejtő fesztelenséggel azonosítja a birtokot az üzemmel.⁴

Az 1900 utáni kapitalista Európával foglalkozó történész számára a harmadik világbeli példák, amelyekkel egyesek a földreform szükségességét, „közgazdasági megalapozottságát” igazolják, legalább két olyan sajátossággal rendelkeznek, ami kizárja az összehasonlítást a két színtér és periódus között. Az egyik, hogy itt, Közép-Kelet-Európában a legelmaradottabb vidékek is részei voltak a kapitalista üzleti életnek, legalábbis sokkal inkább, mint azt az antropológusok által a 20. század második felében a harmadik világ országaiiban készített *community studies* mutatják.⁵ A másik, hogy a 20. század végi harmadik világban a bipoláris világrend mindig nyitva tartotta a nincstelenek forradalmainak útját, akár kínai, akár indonéz vagy vietnámi változatban. Oroszország nem-balti területeitől és Romániától eltekintve ehhez hasonlót nem találni az 1900–1930 közötti Kelet-Európában.

A történészeknél a beszűkítés domináns formája térbeli: a legtöbb földolgozás nemzeti keretre szűkít. Ez különösen az 1948 utáni kelet-európai irodalomban föltűnő, hiszen mindenhol ugyanarra az elvi alapra hivatkoztak (Lenin, kiegészítve Kulischerrel), ami elvben megkönnyítette volna az összehasonlítást.⁶ Van egy-két, az egész kelet-európai térséget átfogó munka is, amely azonban egyrészt a kérdést annak közép-európai (német, osztrák), illetve dél-európai megfelelőitől teljesen elszakítva tárgyalja, másrészt figyelmen kívül hagyja a térségen belüli különbségeket.⁷ Az is előfordul, hogy az összefoglalások összefoglalója születik.⁸

Az egyik legjobban földolgozott korszak és téma, eseményisor a két háború közötti csehszlovák agrárpolitika, mely javarészt a szudétánemetek népszövetségi beadványai nyomán, azokat támogatva vagy kritizálva született.⁹ Ez az irodalom

³ Abrahams 1996; Goetz – Jaksch – Siebert (eds.) 2001.

⁴ Fertő 2001.

⁵ Ennek is megszületett a kritikája, bár nem lett többségi álláspont: Popkins 1979. Ellenkező nézőpontot képvisel: Scott, James Cameron 1976.

⁶ Kulischer 1928.

⁷ Dolmányos 1962; Gunst (szerk.) 1989.

⁸ Vaskela 1996; Roszkowski 1995.

⁹ A csehszlovák földreformot pozitívan értékelő álláspontra lásd: Menclová – Stoces 1966. A két háború közötti kritikákra lásd: Worliczek 1925; Detektor 1925; *Eingabe der tschechoslowakischen Minderheiten an den Rat des Völkerbundes, betreffend die Bodenreform* [ca. 1924]; Flöter 1930; Pekař 1923; Kaiser 1931.

egyben az egyik legelfelejtettebb is. A csehek és szlovákok esetében érthető e feledékenység. Azt, hogy a mai német irodalom egyáltalán nem idézi e meglehetősen alapos munkákat, nem is indokolva a kihagyást, szintén politikai okokból, a német politika vezeklési szakaszából kiindulva lehet magyarázni. A hetvenes évek végétől a német értelmiség, de a tudománypolitika és a kutatástámogatás is súlyt helyezett arra, hogy kampány folyjon a faszizmus minden aspektusától való szüntelen elhatárolódásért. A történelmi tudatban a faszizmusnak a *Sonderweg*-tézis segítségével a 19. századi német történelemre való visszavetítésével maximálisan kiterjesztették az önmegbélyegzést, a keleti területek német lakosságát ért tömeges megtorlásokról pedig szó sem eshetett. Mindez megnehezítette az 1918 utáni veszteseket sújtó tulajdonelkobzások elfogulatlan vizsgálatát, ilyen kísérletekre általában külföldiek vállalkoztak, ahogy egyébként a *Vertreibung* témáját is részben ők tartották napirenden.¹⁰

Attól, hogy egy témát politikai okokból háttérbe szorítanak, még nem biztos, hogy a politikai alkalmazkodást fölmondva az adott téma gyümölcsözően vizsgálható. Az úgynevezett földreformok kérdése azonban annyira mélyen meghatározza a két háború közötti államok megítélését, hogy a téma jelentősége, tétje miatt nemigen várható, hogy a kutatás saját medrében folyva eltakarítja az elfogultságok és felületességek hordalékát. Szükség van arra, hogy kiprovokáljuk, még ha csak portyázásokkal, vázlatos fölvetésekkel is, a téma újragondolását.

Ennek szolgálatában szeretném megkarcolni a bizonyosságot, hogy a földreform a gazdasági, illetve társadalmi fejlődés valamilyen általánosan érvényes parancsa lenne, visszahozva egyben a lehetőséget, hogy konkrét harcok eszközéül szolgált. Evvel azonban nem lehet megelégedni – a konkrét harcokban megfogalmazott gondolatok Közép- és Kelet-Európában meglehetősen régi múltra tekintenek vissza. Két földadat adódik tehát: egyrészt megfogalmazni az I. világháború utáni közép-kelet-európai földreformok jellemzőit, modelljét; másrészt visszakeresni a reformot a mai történelmi gondolkodásban is legitimáló, azt elfogadtató gondolati sablonokat.

A KELET- ÉS KÖZÉP-EURÓPAI FÖLDREFORMOK JELLEMZŐI AZ I. VILÁGHÁBORÚ UTÁN

A jellemzők négy főbb pontban foglalhatóak össze.

1. A magántulajdonnak az addigi történelmi léptékeket messze meghaladóan tömeges sérelme – ez a legalapvetőbb aspektus, nem is lehet, nem is szokták vitatni. A szokásos érvelési taktika az, hogy gyorsan átsiklanak felette. Amit a piacok befolyásolásának „rendes” eszközeivel (adó-, illeték-, hitelpolitika, vasút- és útfejlesztés) el lehetett érni, az nem tekintendő földreformnak. Nyil-

¹⁰ Miller 2003; Cornwall 1997. A németek elleni megtorlásokra egy amerikai zsidó újságíró szemével lásd: Sack 1993.

ván lehetnek az ilyen eszközök a földreform eszmei elődei (például a telepítési politika, illetve az ingatlan jelzáloggal való terhelhetőségének vagy föloszthatóságának állami törvénnyel való szabályozása). Ezek a magántulajdont nem sértő lépések ellenben, látjuk majd, költséges és lassan ható eszközök voltak. Viszont mivel az ingatlanbirtok a családi élettervek központi eleme, mely az egész társadalmi pozíció, az ehhez kapcsolódó tervek, eljárások alapjául szolgál, ezért ahogy maguk az emberek nemigen gyúrhatók át, az ingatlanvagyon-viszonyok is csak nehezen alakíthatók át. A definíció alapja, hogy földreformnak az nevezhető, ami átgázol a polgári tulajdon- és családmoddellen.

2. Az 1918–1920-as földreformokra jellemző a vegyes, többelemű ideológiai alapozás, a részben egymásnak is ellentmondó érvelési hagyományok, inkoherens koncepciók. Maga az indoklás gyengesége jelzi, szimbolizálja és üzeni, hogy vita nincs: az igazi közlésmód az erőszak nyelve. Hiszen nincs legitim földreform. A magántulajdon névleges vagy csak részleges ellenérték fizetésével történő tömeges kisajátítását sehogy sem lehet összeegyeztetni az európai magánjogi hagyományokkal. Ez akkor is igaz, ha a földreformot a népesség túlnyomó része elfogadja vagy akarja.

3. Minden földreformmal forradalmi végrehajtás párosult. Ezt tükrözik a technikai szabályok anakronizmusai, lényeges késései a törvényekhez képest, esetenként teljes hiányuk vagy az elkobzások foganatosítása a jogszabályok megjelenése előtt. A legjellemzőbb az, hogy maguk a megszülető jogszabályok is számtalan kivételes esetet vagy eljárást, illetve jogkört fogalmaznak meg. Ez utólag legitimálja az önkényt, ugyanakkor közli, hogy az önkény szándékolt, nem pusztán a helyzetből adódott.

4. A földreform időbeli elhúzódása, a regisztrációk, véglegesítések egész korszakok átnyúló késlekedése minden földreform közös vonása. Ez lehetne akár véletlen is, de mindenesetre olyan óriási hatalmat biztosított a politikai központnak, amiről az nem sietett lemondani. A véletlenül túl szisztematikusan igyekeztek fönntartani a földreform kapcsán a függőséget (például a földhöz juttattak fölötti ellenőrzéssel, a telepítések kapcsán vagy maradványbirtokokkal). A közigazgatási mindenhatóság és annak időben az egész korszakra való kiterjesztése indokolatlanul kevés figyelmet kap. A történeti irodalom nagyon gyakran csak a végeredményen vitatkozik, a kérdés ilyenkor az, hogy kinek hány százalék jutott, illetve maradt. Pedig maguk a jogi megoldások, azok végrehajtása éppoly beszédesek, mint a végeredmények. Jellemző egy államra a legfontosabb erőforrások újraelosztására irányuló közigazgatási tevékenység minősége. Mindenképpen tanulságos, ha például egy törvényszövegben visszamenőlegesen az akkor még létre sem jött „cseh-szlovák nemzet elleni durva vétség” indokával is ki lehet zárni valakiket a földjuttatásból, teljesen függetlenül attól, hogy ezt a rendelkezést hányszor alkalmazták.¹¹ Másrészt ezeket az aspektusokat azért is érdemes szem előtt tartani, mert a végrehajtás részleteire nézve olyan művekből is

¹¹ Kaiser 1931.

szerezhetünk információkat, amelyek az egész művelet eredményének legitimálására törekednek.¹²

A fentieket együtt véve figyelembe: az 1919–1920-as kelet-európai földreform tulajdonképpen permanens forradalomnak tekinthető. De voltak-e ennek előfeltételei?

A FÖLDREFORMOK ELŐFELTÉTELEI

A földreformnak nincs gazdasági jellegű előfeltétele. A vagyonelemek elvételét, illetve juttatását minden gazdasági helyzetben és szerkezetben igényelnék a juttattottak, ellenben meghiúsítanak a károsultak. Nincs olyan gazdasági helyzet vagy szerkezet, amely ne lenne érett a földreformra, illetve nincs, amely érett lenne rá. Nem létezik valamennyire is koherens közgazdasági igazolása a földreform szükségességének. Nyilván nem ilyen a nagybirtok állítólagos túlzottan extenzív gazdálkodására vagy munkaereje nehezen ellenőrizhetőségére való utalás sem.

Időnként elhangzik, hogy egyik vagy másik üzemi forma a hatékonyabb. Olyan megfogalmazással is találkozni, hogy a kisbirtok, illetve kisüzem, vagy fordítva, a nagyüzem piaci kötődése erősebb, azt implikálva, hogy fejlődőképesebb is. Ehhez először azt kell hozzáfűzni, hogy az 1930-as évek előtt csak kivételesen adódnak olyan adatok, amelyek e kérdésekre fényt vetnének, ezeket maximum egy-egy közép-európai kistrégió százas nagyságrendű csoportjaira dolgozták föl a századforduló különböző német doktori disszertációiban. Aztán arra is utalni kell, hogy az egyes üzemformák hatékonyságát még csak-csak meglehetne empirikusan közelíteni, de ez nem biztos, hogy igaz a másik tényezőre. Vagyis éppen a leggyakrabban hangoztatott gazdasági érv, hogy a kis-, vagy fordítva, a nagybirtok, illetve -üzem alkalmas igazán a kommercializált termelésre, a piacba való minél mélyebb és teljesebb betagozódásra – nos, ez nem biztos, hogy egyáltalán vizsgálható egy-egy üzem, egy bizonyos üzemi forma vagy nagyság szintjén. A rendszerintegráció mélysége és ereje éppen az egész rendszert jellemzi, nem az egyes részeit.¹³

¹² Mitrany 1930: 120–136. Mitrany szerint a földreformot területileg eltérő tartalmú rendeletek szabályozták, nem pedig törvény, de Erdélyben a kisajátítás végrehajtásának már a rendelet megjelenése előtt nekiláttak a helyi szereplők. A rendelkezések tág teret hagytak a helyi önkénynek, Erdélyben még annál is tágabbat, mint máshol, s végül a földreform-rendeletek figyelmen kívül hagyták a parasztok érdekeit. Mitrany könyve más helyén tagadja, hogy az említett sajátosságok következményeként a magyarok rosszul jártak volna, vagy a román politika ezt akarta volna elérni. Sőt, reprodukálja a korabeli román vádakat, miszerint a végrehajtási káosz is csak a magyaroknak volt jó, mert megvesztegethették a demokratikus román szerveket. Mitrany 1930: 211–219.

¹³ Lássunk egy példát a csúsztató és szakszerűtlen érvelésre:

„Noch in den ersten Jahren der Republik wurden nur drei Prozent des gesamten Ackerbodens von beinahe einem Drittel aller landwirtschaftlichen Betriebe bewirtschaftet – dagegen bestellten 0,5 Prozent aller Betriebe beinahe ein Fünftel des gesamten landwirtschaftlich nutzbaren Bodens. 1921 verfügten 14 der größten Güter in der CSR über 11,3 Prozent dieser Flächen,

Bár hosszabban is sorolhatnám az ellenérveket, lemondok róla, hiszen azokat az érveket, amelyekre e kritikai észrevételek vonatkoznak, az alkalmazók sem fejtik ki. Bizonyítani pedig annak kellene, aki állít valamit. Összességében a földreformokat kikövetelő vagy azokat megkönnyítő, megalapozó gazdasági előfeltételek hiányát konstatálhatjuk.

Kérdés ugyanakkor, szóltak-e társadalmi érvek mellette? A válasz attól is függhet, mit tekintünk társadalmi érveknek. Nehéz ezeket különválasztani a későbbiekben bemutatandó, a földreform legitimálását segítő toposzoktól. Itt most azokat az érveket tekintjük át, amelyek az egész társadalmi rendszer valamilyen minősítésével kapcsolatban foglaltak állást a nagybirtokrendszerrel szemben, beleértve annak fölszámolását.

Ilyen jellegű érveket Magyarországon olyan értelemben hoztak föl a nagybirtok fölszámolása mellett, hogy az a parasztság elnyomódását, elszegényedését, illetve a népszaporulat csökkenését okozza. Hasonló eszmefuttatások ma is olvashatók, legnagyobb virágzásukat valószínűleg a két háború közötti parasztpártok, a román ʒaranizmus vagy a magyar népiesek körül találhatjuk.¹⁴

1918 előtt viszont nem ez volt a többségi nézet. A német „katedraszocialisták” más irányban gondolkodtak. Tanításaik elterjedtek Ausztriában, Magyarországon, a Baltikumban és Romániában is, tekintve, hogy egy sor jelentős tanítványuk volt ezekben az országokban, munkájukat az akadémiák és szakfolyóiratok referálták.¹⁵ Ugyanennek a csoportnak a cseh és lengyel gazdasági-államtudományi gondolkodásra gyakorolt hatását egyelőre nem ismerem, de van arra mutató jel, hogy Csehországban is ismerték nézeteiket.¹⁶ E „katedraszocialisták” tehát a mezőgazdaság elnyomódásáért a tőkés rendet tekintették felelősnek, s külön kritizálták az agrártermelőknek az agrártermelés lényegi sajátosságaival összeegyeztethetetlen módon hitelező, ezért egyre növekvő eladósodást generáló banktőkét.¹⁷ Éppen az ilyen „katedraszocialista” eszmékkal való harcban születtek a liberális nacionalista Beksics Gusztáv elgondolásai arról, hogy a nagybirtok a bűnös az alacsony népszaporulatban.¹⁸ A tézis maga már akkor is tarthatatlan volt, Beksics tudományos módszereit, adatkezelését több mint kalandosnak kell

wobei »nicht unbedeutende feudale Wirtschaftsformen [...] noch nach dem Ersten Weltkrieg zu finden« waren, die den Fortschritt auf dem Agrarsektor zu beeinträchtigen drohten. Dazu kam, daß ca. ein Drittel der landwirtschaftlich nutzbaren Fläche, die zu den Großgrundbesitzungen gehörte, verpachtet war. Es herrschte allgemein Konsens, daß diese Zustände geändert werden mußten. Selbst die Kritiker der Bodenreform räumten ein, daß eine Revision der Bodenbesitzverhältnisse nach dem Ersten Weltkrieg unausweichlich gewesen sei.” Balcar 1998: 401.

¹⁴ Gollwitzer (Hrsg.) 1977.

¹⁵ A magyarországi hatásra lásd: Vári 2009. Az irányzat romániai hatását dokumentálja, hogy 5–6 doktori mű is született az 1914 előtti két évtizedben, amelyet román szerzők a román agrárállapotokról Conrad, Fuchs és Schmoller vezetésével írtak. Úgy tűnik, Berlin legalább olyan fontos volt a románok számára, mint Bécs.

¹⁶ Lorenz von Stein harminc évig, 1890-ig működött Bécsben, 1868–1874 között pedig Schäffle is ott dolgozott, a csehek tehát nehezen kerülhették ki ezeket a gondolatokat.

¹⁷ Vári 2009.

¹⁸ Beksics [1896. – Szerkesztői kiegészítés.]

tekinteni. Az 1918 előtti magyar elit hamar diszkontálta a termékeny szerzőt, de nagybirtokellenes nézeteinek túlélést biztosított egyrészt a századforduló radikális szociológiája, később pedig a népies mozgalom.

A magyar radikálisok egyik képviselője, Ágoston Péter egész tanulmányt szentelt annak sajátosan moralizáló bemutatására, hogy a nagybirtokok a honfoglalástól kezdve mindig erőszakon és igazságtalanságon alapultak. Könyve végén közgazdasági kitekintésre ragadtatta magát:

„Századokon keresztül a nép jogtalan tömegével szemben a 10–15 nagybirtokos-család áll. A másutt ugyanakkor már nagy szerepet játszó kis- vagy középbirtokos majdnem ismeretlen. A XVI-ik század előtt a kisbirtokosok kezén nincs több, mint a területnek 5–6%-a. Ettől az időtől kezdve aztán a kisbirtokos elem állandóan nő a családok osztozkodása és a jobbiztonság növekedése folytán, de meg azért is, mert ettől kezdve mégis ki tudtak annyit hozni az ingatlanból, a mennyi egy család eltartására elegendő. Pedig a nagybirtok az országok gazdasági fejlődésének előmozdítására nem alkalmas, mert 1. elsorvasztja a gazdasági tevékenység legfőbb rugóját: a nagy igényűséget; 2. mert akadályozza a tömegek önálló gazdasági tevékenységét; 3. mert kis eredményekkel is megelégszik; 4. mert a nagy fogyasztást nem segíti elő.”¹⁹

Ágoston „nagyigényűség (!) kontra nagybirtok” tézisét nem lehet tudományos stílusban minősíteni. Mindössze arra kell utalni, hogy az angol termelést, amely éppenséggel nem a gyarmatok kirablásából, hanem a bővülő belső piacon, a belső fogyasztáson izmosodott meg, nem akadályozta a fejlődésben a közép-európaihoz tulajdonszerkezetében igen hasonló nagybirtokrendszer.

A magyar századforduló radikális gárdájától nem volt idegen az elvont, elméleti társadalomépítő tervezetés. Ennek keretében Dániel Arnold a hűbéri nagybirtokot kívánta lebontani, s helyére a szövetkezett parasztság modern nagybirtokrendszerét állítani.²⁰ Jóllehet mennyiségre messze nagyobb súlya volt a nagybirtokellenes szövegeknek, az ellenoldalon nem kisebb tekintély lépett föl, mint Leopold Lajos.²¹ Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy még a nagybirtokellenes álláspont képviselői sem terveztek, javasoltak semmilyen kényszerintézkedést: a verbális radikalizmussal, a megbélyegző, provokáló kijelentésekkel szembeállítva furcsán veszi ki magát az agrárprogram hosszas pontsorozatának visszafogottsága.²²

Más a helyzet a szociáldemokrata mozgalmak különböző ágaival, amelyekre itt nem térnék ki. Nem mintha érveik nem lennének eléggé „rendszerszintűek”, de csatlakozom azokhoz, akik az ilyen gondolatok eseményekre gyakorolt hatását marginálisnak gondolják.

Végezetül megjegyzendő, hogy minden „társadalmi” jellegű érv közül a kiemelkedően leggyakrabban alkalmazott a leggyengébb, eszerint a nagybirtokrend-

¹⁹ Ágoston 1913: 287.

²⁰ Dániel 1906.

²¹ Leopold 1906; Leopold [1907. – Szerkesztői kiegészítés.]

²² Dániel 1906: 46–48.

szer nem összeegyeztethető a demokráciával. Egyrészt nem világos, hogy a nagy ingatlanvagyon befolyása mennyiben destruktívabb, kártékonyabb az egyéb nagy vagyonokénál, például a nagy bank- vagy ipari tőkénél, esetleg a koncentrált gazdaságigazgatói (menedzseri) hatalomnál. Másrészt a jelszó figyelmen kívül hagyja, hogy a demokrácia elmélyítése, a földreform során kreált kisegyszteneciák, mint látni fogjuk, jogilag és közigazgatásilag is megalapozott évtizedes függősége az állami hivataloktól olyan módon torzítja el a „demokratikus” politikában való részvétel esélyeit, ami legalábbis nem jobb az előző állapotnál.

Földreform-előfeltételeinken végigtekintve és gyengeségüket konstatálva megállapíthatjuk, hogy valójában csak politikai jellegű előfeltétele van a földreformnak: az ingatlanbirtokos népcsoport, osztály, etnikum védtelensége. Ennek az előfeltételnek a bekövetkezése „normális”, azaz a 19. századi békeidőben kizárt volt, a polgári államok teljes erővel védték a tulajdont, még ha zsidó, bergengóc stb. kézen volt is (vö. a magyar reakciót az 1883–1884-es antiszemita hullámra).²³ A csőcselék demokratizmusára való reakcióban országonként jelentős különbségek mutatkoztak, éppen a szerint, mennyire tekinthetők polgárosultnak az illető államok. Az utcai antiszemizmussal való szembenállás sehol nem zárt ki olyan elmékedéseket, amelyek a mai politikai korrektség kultúrájában egyértelműen antiszemitanak minősülnének. Viszonylag széles és hatékony egyetértés nyilvánult meg azonban az itt vizsgált aspektusban, a tulajdon védelmének mindenféle válogatás nélküli fenntartásában a Habsburg Monarchiához és a Német Birodalomhoz tartozó országokban. Ebben az aspektusban ugyanakkor a régi Oroszország és Románia teljesen más minőséget képviselt.

Az 1920 után a papíron a békeszerződések részét képező kisebbségvédelem sehogy sem valósult meg, többször át sem ültették a helyi jogba, és nincs rá példa, hogy vagyoni-gazdasági jellegű panasz sikerrel járt volna a Népszövetség illetékes bizottsága előtt.²⁴ Ez a kisantra teljes szélességében jellemző, minden ügyben megnyilvánuló makacs ellenállás önmagában megemeli a tétet, hiszen nincs más lehetőség, mint konstatálni, hogy vagy az új államok, vagy kisebbségeik képtelenek voltak a polgári rend alapján való politikai működésre. Az is közhely, hogy a totális uralomra törő politikai rendszerek lényegükönél fogva igénylik az ellenséget, aki ellen mozgósíthatnak. Ezért már a földreform propagandaszövegei, a tárgyról szóló politikai vita fogalmai, jelzői stb. sem mellékeseek, nem véletlen incidensek. Ha konstatálható, hogy a földreform, illetve az elkobzott földeken azt követően végrehajtott telepítések etnikai szempontok alapján történtek, jó okunk van kétségbe vonni a rendszer demokratizmusát, bármilyen humánus filozófiát hirdessen is annak vezéralakja.²⁵

Földreform tehát elsődlegesen ott következik be, ahol a területek, az ingatlanok idegen, az ott lakókat ellenségnek, vagyonukat újra elosztandónak tekintő állam megszállása alá kerülnek. Ezzel a hatással együtt járhat egy másik tényező

²³ Kövér 2011.

²⁴ Balcar 1998; Brügel 1967: 145, 537–539.

²⁵ Simon [2005. – Szerkesztői kiegészítés.]

is, az állami hatalom lebomlása, a polgári jogrend megingása, amely a világháborúból hazatérő demoralizált, rabló-lázadó katonatömegek formájában több országban jelentkezett, beleértve például Ausztriát vagy Olaszországot is. A kettő nyilván össze is kapcsolódhat.

Van azonban a gazdaságnak és politikának egy sajátos érintkezési területe, ahol helyenként és időnként erősen érvényesült egy, a fentiekkel ellenkező irányú, a földosztásokat kizáró elvárás: a közellátás kérdése. Azokban az országokban és történelmi helyzetekben, ahol a közellátás biztosított volt, rendelkeztek tartalékokkal és nem voltak nagyarányú szállítási vagy exportkötelezettségeik, végbemehettek nagyobb arányú társadalmi-gazdasági kísérletek. Ebben az értelemben szimbolikus, hogy a prágai forradalom első napján a központi gabonarakárokat foglalták el. Evvel szemben az éhező Ausztria, vagy az 1920-ban szintén gabona- és lisztimportra szoruló, azon túl pedig nyers- és fűtőanyagait csak folyamatos gabonaexporttal kitermelni képes Magyarország, ha nem akart ellátási katasztrófát, nem nyúlhatott hozzá a mezőgazdasági üzemszerkezethez. Itt tehát nem az esetleges távolabbi, hanem a közvetlen és azonnali kihatások gátolhatták a földreform-politika elindítását.

A FÖLDREFORMOK TÖRTÉNETI EGYEDISÉGE ÉS ETNIKAI VONATKOZÁSA

Megállapíthatók-e különbségek az egyes földreformok között létrejöttük történelmi körülményei, sajátosságai alapján? Hogyan viszonyultak ezek a sajátosságok a földreformok fönt vázolt gazdasági lényegéhez? Ha sem a gazdasági fejlődés, sem a konkrét, változatosan meghatározott történelmi-politikai körülmények nem egységesek, akkor mi indokolta a reformok során követett eljárások hasonlatosságait?

Rekonstruáljuk a helyzet alapvonásait, amelyben a földreformok létrejöttek. Ennek ugyanis csak egyik, különös fontosságú megengedő föltétele volt az állami politikai hatalom földindulásszerű átalakulása. Hiszen az átalakulás megengedte ugyan a reformot, de nem tette föltétlen szükségessé. Mik lehetnek tehát a korabeli motivációk és korlátok?

Biztosan korlátot jelentettek már a kortársak számára is a reform gazdasági következményei. Annak megállapítására, hogy a földreform gazdasági sikeressége a kortársak számára sem lehetett magától értetődő, segítségül hívhatjuk egyrészt az egykorú aggregált teljesítményindexeket, másrészt a korabeli úgynevezett szakmai közvéleményt. Az egykorú teljesítményindexek, statisztikai mutatók persze soha sehol nem lettek megbontva „reformot elszenvető” és „reformtól megkímélt” mezőgazdaságra, noha sehol nem osztották újra a földek teljes egészét. Ennek ellenére egyértelmű, hogy a reform alatt és után az agrárszektorok maximális teljesítménye a stagnálás, rosszabb esetben a hanyatlás volt. A korabeli szakmai közvélemény minden országban azonnal reagálva szenvedélyesen és részletezően kritizálta a reformot. Ezek a gazdasági érveket fölvonultató szövegek

sem tekinthetők azonban valamilyen elfogulatlan ítélkezés termékeinek, hiszen a szakemberek létalapja alapvetően a nagybirtok volt, mivel az agrárszakemberek professzionalizációjának folyamata a nagyüzemhez kötődött. A reformot kritizáló, korlátozni, szelídíteni akaró szakemberek között ugyanakkor szinte mindenhol megtalálhatóak az államnemzet pozicionált képviselői is. Ehhez képest sajátos mai történelmi teljesítmény, amikor éppen ezeket az agrárszakmai szövetségek által előterjesztett kompromisszumos javaslatokat, amelyek az állami erőszakkal kicsikart átalakítás kárait akarták csökkenteni, mint a reformok szükségességének elismerését, legitimálását értékelik.²⁶ Hasonlít ez ahhoz, mint ha a polgári jogban a kárt szenvedett fél kárelhárítási munkáját mintegy a neki kárt okozó tettébe való utólagos beleegyezésként értékelnénk.

Azt tehát az egykorú politikusok is tudták, hogy a reform kisebb-nagyobb mértékben tönkre fogja tenni gazdaságukat.²⁷ Ezzel szemben a vezetők (például a román király vagy Masaryk) már az 1918 végi helyzet kialakulása előtt leszögezték a földreform szükségességét, vagyis az nem egyszerű reakció volt az 1919-es kritikus évben egész Közép-Európában hatalmasan megnőtt tömegnyomásra.²⁸ Az ideológiai komponenseket tárgyaló következő fejezetben részletesebben szólok majd e politikai opció létrejöttét megkönnyítő ideológiai elemekről, például a katolikus egyházzal való éles szembenállásról vagy az (ál)naiv parasztoromantikáról, alapvető okként azonban azt kell látnunk, hogy a különböző helyzetű vezetők nyilvánvaló plusz legitimitást reméltek az intézkedéssorozattól.

A történészek – hagyományaitól vezetve – az egyes országok sajátosságait hangsúlyozzák, az egyes földreformok sajátos, egyedi geneziséjét emelik ki. Ez nyilván szükséges. De figyelemre méltó, hogy bár a földreform szükségességéről szóló korai nyilatkozatok meglehetősen eltérő politikai színtereken hangzottak el, mégis univerzális szükségre utaltak.

Úgy néz ki, mintha a konkrét helyzetektől részben függetlenül közös akarat nyilvánult volna meg a földreformtervekben, s ha ez igaz, akkor megkérdőjeleződni látszik az, hogy a földreformok kárvallottjai partikuláris sajátosságaik miatt kerültek a célkeresztbe. Igaz ez elsősorban a nemességre, illetve az arisztokráciára, akiknek kezén a polgári átalakulás lezárultával is tekintélyes birtoktömeg maradt. A hagyományos arisztokrácia viszonya az új hatalomhoz nagyon különböző volt. Az Osztrák–Magyar Monarchia cseh és lengyel konzervatív arisztokráciája mindig a tartományi önállóságért harcolt. A lengyeleknél 1919-ben kézenfekvő lehetőség volt az arisztokrácia legitimáló erejének kihasználása. A németül beszélő cseh konzervatív nagybirtokosok a dualizmusban a cseh államjogi érvelés legfontosabb támogatói voltak, hozzájárulásaikból építették a cseh társadalmi-politikai mozgalmak alapjait.²⁹ A baltikumi lutheránus német kultúrájú nemesség, noha szintén voltak érdemei a jobbságából való kilábalásban és a balti polgári

²⁶ Puttkamer [2005. – Szerkesztői kiegészítés.]

²⁷ Lásd Vladislav Brdlik érvelését: Balcar 1998.

²⁸ Berindei 1989: 199.

²⁹ Glassheim 2005.

társadalmak megalapozásában, nagyobb távolságra volt az új politikai erőtől, mint lengyel vagy cseh társai. Végül az erdélyi magyar birtokosok, akár katolikus, akár protestáns hiten voltak, nemigen találhattak csatlakozást a román bevonulókhoz, nekik csak az ellenzék szerepe juthatott. A széles paletta közös vonása ugyanakkor, hogy lényegében mindegyik arisztokrata csoport egyforma elbánásban részesült, vagyis elkobozták a vagyonát. A csehszlovák esetben már 1923-ban elhangzott csehszlovák oldalról, hogy az arisztokrácia ellenségge tétele a gazdaság mellett fölöslegesen gyengítette a rendszert is.³⁰ De ez a post festa kritika az események befolyásos résztvevőinek tollából nem tette föl a legfontosabb kérdést: miért nem nyert teret ez a differenciáltabb álláspont 1918–1919-ben egyik győztes kisállamban sem?

Némileg másként áll a helyzet a másik, és egyben a földreformok kapcsán tapasztalható legföltűnőbb egyöntetűséggel. Arról a jelenségről van szó, hogy a győztes államokban már az 1919-es forradalmi mozgalmakat megelőzően, az ingatlanforgalmat befagyasztó vagy a kisajátításokat elindító első törvények, rendeletek és az azokat értelmező nyilatkozatok kapcsán tapasztalható a nemzetiségek ingatlanvagyonának elkobzására irányuló szándék. A magam részéről a korabeli irodalomtól némileg eltérően kevesebb súlyt fektetnék arra, hogy mit mondott vagy mit nem mondott ennek vagy annak az állami szervnek a képviselője. Ehelyett abból is ki lehetne indulni, hogy a törvényszövegek olyan részei is nyilvánvalóan diszkriminatívák voltak, ahol nem szerepelt ethnonímia, például a „német” vagy a „magyar” szó. Például alapul véve azt a cseh történelemértelmezést, miszerint Fehérhegy után a németek elvették a lázadó cseh demokraták földtulajdonát, az 1919. április 16-i elkobzási törvény 9. §-a, amely kimondta, hogy a „jogosulatlanul szerzett birtok” kárpótlás nélkül elkobzandó, csak és kizárólag a németekre vonatkozhatott, még ha sehol a törvényben nem utalnak is „német birtokokra”. Másrészt, amikor a legyőzött nemzetek képviselői az állami közigazgatásból ki voltak zárva, a közigazgatási teljhatalom önmagában véve is teljes kiszolgáltatottságot jelentett a legyőzött népeknek, külön büntetőtörvény nélkül is. Ezt a kortársak is tudták.

Erkölcsi értelemben nehezen vitatható, hogy egy demokráciának nemcsak az állampolgárok egyik osztályának jogait kellene biztosítania, a másik osztályt pedig páriaként kezelnie. Politikatörténeti szempontból viszont helytálló a csehszlovák földreform és a köztársaság demokratikus jellegét állító mai német baloldali historikusoknak az az érve, hogy a legyőzött nemzeteket többek között azért sem lehetett bekapcsolni a földreform kidolgozásába, mert ellenségesen álltak szemben az új hatalommal. A németek például, miután a csehszlovák hadsereg nehézfegyverekkel lőtte szét a szudétanémet autonómiáért tüntető fegyverteleneket, még kevésbé érezték magukat csehszlováknak, mint azelőtt, hogy a románok erdélyi bevonulásáról, vagy az 1919-es temesvári levonteperről ne is szóljunk. Olyan kiemelkedő fontosságú figurák – mint amilyen a csehszlovák földhivatal első embere, Karel

³⁰ Pekař 1923. A Baltikumra lásd: Hamilkar von Folkersahm példáját.

Viškovsky volt – németellenes programját, amit a korabeli német irodalom önleplezésként értékelt, egyes historikusok úgy próbálják ellensúlyozni, hogy az úgynevezett forradalmi parlament idevágó bizottságainak tárgyalásait rekonstruálják.³¹ Ezzel azt hangsúlyozzák, hogy a konkrét rendelkezéseket megalapozó parlamenti bizottsági vitákban általában említést sem igen tettek a németekről vagy a magyarokról. Az álláspontok a szociáldemokrata radikális kisajátítást követelő álláspont és a mérsékeltebb agrárpárti között alakultak, a kompromisszumok pedig ismételen a törvények megfogalmazásainak elmosásából, a döntések elnapolásából vagy lebegtetéséből álltak.³² Mindezek miatt a törvényes normával szemben fölértékelődött a végrehajtás maga és szerveinek működése.

A végrehajtási mechanizmus és a végrehajtó szervek térnyerése a törvényi szinten megfelelő részletességgel szabályozott, bíróság előtt perelhető jogokat adó intézményekkel szemben általában sokkal kedvezőtlenebb volt a kisebbségek számára, ahol csak nem volt teljesen korrump a bírászkodás. Ez a korabeli közvélemény számára is ismert tény volt. A vázolt eltolódás például a csehszlovák folyamatokban még akkor is a kisebbségek súlyos sérelmét jelenthette, ha nem jelölték volna meg célpontként őket. Azt a lehetőséget nem is mérlegeljük, hogy a kisebbségellenesség annyira magától értetődő lett volna, hogy nem is kellett kimondani. Ha tehát elfogadjuk azt az érvelést, miszerint a földreform kapcsán a súlyos sérelmekre vezető sajátosságok mintegy a csehszlovák politikai elit beharcaiának eredményeként, nem pedig német- és magyarelles keresztes hadjárat részeként alakultak ki, mit változtat ez a lényegen? Ha csak mintegy mellékkhatásként is ki lehet a nemzetiségek vagyonát sajátítani, akkor az nagyobb „örömré” kellene, hogy okot adjon, mintha ez egy erre irányuló operáció keretében történik? Vagy ez éppen azt igazolja, hogy az adott határok és az „ősbűn” alapján csak a győztes állam más belső szerkezete, a nemzetiségek autonómiája lett volna képes a védtelenek vagyonának biztosítására?

Leszögezhetjük, hogy a történelmi individualizáló látásmódot az adott probléma összefüggésében többszörösen is fölülírják a földreformok társadalom- és gazdaságtörténetét az egész térségben egységesítő tényezők. A földreform ellen hatott, legtöbbször nagy erővel, a közellátási probléma. Mellette hatott viszont az új területek idegen népeinek politikából való kizárása vagy kívülmaradása. Legnagyobb erővel valószínűleg az hatott azonban mellette, ami ekkor egész Európában napirenden volt: az állami kompetenciák radikális kiszélesedése, a „szakmapolitikák” elburjánzása, komplex és költséges társadalom- és gazdaságpolitikai feladatoknak a közigazgatás kezére adása, amittől a háború előtti, a parlamenti életre koncentráló államvezetés visszariadt volna.

Szimptomatikus, hogy az egymásnak feszülő nagy erők különböző szinteken hasonló eredményeket produkáltak. Švehla és a csehszlovák szocdemek és szocialisták harcának kimenetele az lett, hogy a legtöbb kérdés elvi törvényi

³¹ A szudétanémet történet érdekes módon hiányzik az összefoglalókból.

³² Balcar 1998.

szabályozását vagy elmulasztották, vagy kifejezetten a végrehajtó szervekre ruházták. Ez nem teljesen különbözik attól, amit nálunk Nagyatádi és Rubinek harca eredményezett.³³ Közös volt az is, hogy az uralkodó elitek ezen a módon anélkül büntethettek, illetve jutalmazhattak, hogy *expressis verbis* színt kellett volna vallaniuk, kit szeretnek és kit nem. Az, hogy a politikai mechanizmusok az éles konfliktusok megoldását igyekeztek átvinni a parlament és a törvénytövegek szintjéről a közigazgatás szintjére, nem a kisantant sajátossága, hanem a parlamenti demokráciák korabeli általános eróziójának része.

A szerkezeti meghatározottságok tehát szerintem erősen érvényesülhettek, más kérdés, hogy a történéseknek egy más szintjén, mint amiként azt állítani szokták. Mindazonáltal egyáltalán nem zárnám ki, hogy a különböző, állami hegemoniához vagy a területi zsákmánnyal új erőhöz jutott győztes népek sajátos helyzeti adottságaikból kifolyólag eltérően reagáltak a zsákmányszerzés lehetőségére. A tulajdonnal, erőszakkal, áttelepítéssel kapcsolatban akár gyökeresen különböző mentalitások is érvényesülhettek. Ezeket a tényezőket azonban csak az intézményes komponensek korrekt számbavételével együtt, azzal párhuzamosan vizsgálhatjuk.

AZ EGYES IDEOLÓGIAI KOMPONENSEK

A legfontosabb, hogy kétféle ideológiai hagyomány van. Egyrészt nagyon sokféle ideológia-elem szolgált hivatkozási alapul a polgári tulajdonrend 1919–1920-as szétveréséhez: a földreform majd mindegyik komponense régi eszme, a felvilágosodás, majd a 19. század eleji liberalizmus öröksége. Másrészt ezek az eszmék együttvéve és hatványozva sem „indokolják” az 1918–1920-as földreformokat. Miként a föntiekben érzékeltetni próbáltam, ezeket a földreform-döntéseket nem is mindig csak az eszmék iránytűjét követve hozták. Arról is szóltam már, hogy a téma földolgozottsága a legkevésbé sem kielégítő, nem is elsősorban a források vagy az érdeklődés hiánya miatt, sokkal inkább az elfogulatlan gondolkodás és az összehasonlító szemlélet hiányzik. A gondolati fölszabaduláshoz csak belső készteréseknek engedelmeskedve lehet eljutni, de nem fölösleges az útban álló ideológiai akadályok számbavétele és eltakarítása sem.

Ezt az alább áttekintendő képet a 19. század végén, majd 1917–1919-ben radikálisan átszínezték, az addigiaknál sokkal harsogóbb, rikítóbb színeket hordtak föl. Ennek kapcsán az I. világháború utáni földreformok előzményeinek kutatásában kiemelten fontos az esetleges legitimáló koncepciók, fogalmak korrekt értékelése. A történelmi munka alapkritériuma lenne a kontextus tisztelete. Ezzel szemben a különböző kontextusok összecsúsztatása a hamisítás normális, ma már átlagosnak számító módja.

³³ Sipos 2009.

1. A „polgári etnikum” eszméje

A 18–19. századi statisztikai-topográfiai irodalom népkarakterisztikáiban két elem volt állandó. Egyrészt számon kérték a megfigyeltektől a „pallérozódást”, amely tartalmi aspektusait tekintve a polgári társadalom attribútumaival írható le. Másrészt „osztályozták” a megfigyelteteket, inkább, illetve kevésbé „pallérozottakra”, hangsúlyozva, hogy ha a hátul kullogók csipkedik magukat, még belőlük is lehet „haladott”. Ez utóbbi egy olyan pedagógiai komponens, ami a kulturális szegumentumok, népek lépcsőzetes, haladott-maradott megkülönböztetésével együtt a változás lehetőségét hangsúlyozza, mintegy ösztökélve-fölhívva a kevésbé haladottakat a polgári programhoz, „léttérvez” való csatlakozásra.³⁴

A 19. század végére a „megjobbulás” komponense több okból fölszívódott. Hosszú lenne végig követni ennek folyamatát, de a következő címszavakkal érzékeltethető: antiszemitizmus, tömegsajtó, nagyvárosi kispolgárság asszimilációja és politikai mobilizációja.³⁵ Ekkor születnek meg a gonosz társnépek sztereotípiái az osztrák, cseh, román és magyar oldalon a városi kispolgári politikai emancipációból profitáló pártok esetében, mint a cseh agrárpárt, a magyar 48-as függetlenségi párt vagy az osztrák Schönerer-deutschnationaler párt. S hogy hogyan? A korábbi jegyek, toposzok fölhasználásával, de egyrészt azok elrajzolásával, dramatizálásával, gonosszá fordításával, másrészt a megváltozhatás elemének, képességének elejtésével: „kutyából nem lesz szalonna”.³⁶ Ez egyben automatikusan lényegiként, nem pedig az adott helyzetre jellemzőként láttatott bármely karakterjegyet.

A századforduló sztereotíp képkészletéhez képest az 1914–1918-as korszak minőségi ugrást hozott, amit nem is mindig vesznek észre, hiszen a közvetlenül rá következő évek fedésében rejtőzik. Az I. világháború szövetséges, első sorban angol propagandája a korábnál sokkal durvább eszközökkel élt, aminek a lényege az ellenség szó szerinti brutalitásának, vérszomjas, kártékony és „kiirtandó állat” létének hangsúlyozása volt, teljesen cinikus módon.³⁷ Ennek a brit úttörésnek is köszönhető, hogy például a versailles-i csehszlovák jegyzékek demagóg érvrendszerei, melyek rasszista szóhasználatlalt ezeket a századfordulós gyűlöletképeket mozgósították, nem voltak elfogadhatatlanok az úgynevezett nyugati közvélemény számára.³⁸

³⁴ Vári 2006.

³⁵ Buzinkay [1997. – Szerkesztői kiegészítés.]

³⁶ Kerényi 2006; Vajansky [2008. – Szerkesztői kiegészítés.]

³⁷ Azt, hogy ez mennyire érzékeny kérdés a mai napig, egy rövid Wikipedia-használat kapcsán fölgülő hiányok is mutatják.

Propaganda Technique in the World War. <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/478896/Propaganda-Technique-in-the-World-War>

Propaganda. <http://en.wikipedia.org/wiki/Propaganda>

British propaganda during World War I. http://en.wikipedia.org/wiki/British_propaganda_during_World_War_I Propaganda im Ersten Weltkrieg. http://de.wikipedia.org/wiki/Propaganda_im_Ersten_Weltkrieg

(Utolsó letöltések – 2011. augusztus 11.)

³⁸ *Memorandum Nr. 1; Memorandum Nr. 7.*

A békekonferencia jegyzékeinek érvrendszerei a németek és a magyarok lényegi, megváltozhatatlan agresszivitását rajzolták bele a felvilágosodás korában működött, akkor még nem a nagyobb példányszámot, hanem a megismerést szolgáló szándékozó szerzők sztereotípiakészletébe. Evvel a német- és magyar-képpel ugyan szembe lehetett állítani a már korábban is polgáriasságnak festett cseh népet, de a szeparatista mozgalmak többi népcsoportja annyira távol állt a polgárosodástól, hogy groteszk lett volna ennek az érvnek a használata.

2. A „jó paraszt” eszméje

Éppen ezért, s ezen a ponton léphetett be a parasztnak a romantikára visszavezethető idealizálása. A Bauernroman vagy Dorfgeschichte nem volt azonos a pásztorromantikával, és nem is volt minden irodalomban egyformán erős. A mi irodalmunkban például alig találni nyomát. Bár nem ismerek összehasonlító földolgozást a témáról, azt hiszem, hogy az 1840-es évektől az 1870-es évekig a műfaj elsősorban német és biedermeier jellegű volt (Gottfried Keller, Carl Leberecht Immermann, Berthold Anzengruber stb.). Ez az irodalmi irányzat, bár nem előzmények nélkül, de alapvetően a 19. század közepén alakult ki, és a polgári-értelmiségi olvasóközönséghez szólt.³⁹ Az ilyen áramlatok ez idő tájt egyrészt a polgárosodás programját képviselték, másrészt alapozást is adtak hozzá, egy virtuális kötődést a parasztsághoz. Ez valamennyire feledtetni tudta, de legalábbis próbálta, hogy mennyire sajátos, számban is és társadalmi pozícióját tekintve is gyenge és jelentős részben egyházához kötött az a „Bildungsbürger” réteg, amely e periódusban a polgáriasságról mint világmodellről álmodott.

Nem lévén a kelet-európai irodalmak ismerője, nem tudom végigkövetni az egyes recepciókat. Annyiban azonban nem lehet említés nélkül hagyni ezt a – legalábbis első ütemében – német fejleményt, hogy nemcsak témabeli újításról beszélhetünk. A paraszti élet, a parasztcsalád keretei között zajló kisebb-nagyobb drámák ezekben a regényekben a jó rendet, a szabad emberek erkölcsi közösségét szemléltető történetek, ami jelentős újítás a felvilágosodástól örökölt parasztságképekkel összehasonlítva.

A 19. század legvégén, de főként a világháborúban a „jó paraszt” toposzok éppúgy kontrasztossá váltak, mint a polgári etnikumról szólók. Ennek szépirodalmi leképeződéseit már a naturalizmus ihlette. A korhoz kötöttséggel együtt még föltűnőbb, hogy a paraszti élet szorultságában vergődve mennyire „nemzetiesnek”, kultúrához kötöttek láttatják az írók az őserőt képviselő alakokat. Az eldurvult beszédnek világos a funkciója: a paraszt a teremtő munkát képviselő alak a nemesi henyéséssel és német–osztrák–magyar fékezhetetlen háborús örülettel szemben.

Mindez azonban az irodalmias vagy közismereti szövegekben volt jelen. A szűkebben vett politikai, illetve közgazdasági vitafolyamatban más érvek kerültek elő.

³⁹ *Reallexikon der Deutschen Literaturwissenschaft* 2000: Baur – Dorfgeschichte címszó.

3. Az egyház, különösen a katolikus egyház mint a gazdasági fejlődést hátráltató, élösködő szervezet, vagyis rossz gazda eszméje

Az egyház vagyonfölhalmozása már a középkorban is kritika tárgya volt. A „holt-kéz”, a *manus mortua* által fölhalmozott birtok a rendes forgalom számára meghalt, nem vehetett benne részt. Az egyházi nagybirtok kritikája a felvilágosodásban összeolvadt a szerzetesrendek, különösen a jezsuiták elleni támadásokkal. Az egyházellenes propagandánál ugyanakkor fontosabb volt az egyházi vagyon szekularizációja, lásd például a német Reichsdeputationshauptschlusst 1803-ban. 1803-ban nemcsak a luneville-i békében veszteséget szenvedetteket kárpótolták a birodalom egyházi rendjeinek eltörlésével és vagyonuknak a veszteséget szenvedett világi fejedelmeknek való átadásával, de a kevés kivétellel megszüntetett egyházi fejedelemségek vagyonát általános érvénnyel a világiak rendelkezése alá bocsátották, így minden világi fejedelem az egyház rovására konszolidálta kamaráját. A szekularizáció végrehajtása, a műkincsek elrablása és szétlopása, a szabadkőműves elit, például a bajor Montgelas egyházellenes kormányzatának intézkedései olyan elemek voltak, amit a modernitás ellen forduló katolikus közvélemény hosszú ideig megőrzött emlékezetében.⁴⁰ Még pregnánsabb képet mutatott a 19. századi spanyol „desamortizacion”.⁴¹ Itt az egyházé mellett a municipalitások vagyonát is elvonták, a privatizált birtokokon pedig beköszöntött a kapitalizmus az agrárproletárok és a kisbérlők számára, s így kapcsolódott össze a szekularizáció és a kizsákmányolás.

Nem kérdés, hogy a távoli tájak, mondjuk az erdélyi városok értelmiségi körei értesültek-e ezekről a német birodalmi, spanyol vagy egyéb fejleményekről. Igen, értesültek róluk. Két nemzetközi közvéleményalakító szervezet is szerepelt ugyanis a történetben: a katolikus egyház és a szabadkőműveség.

A liberalizmusnak és a pápaságnak a 19. század második felében kiújult harcaiban is ez a felvilágosodás kora óta stabilizálódott problémakör kapott újból figyelmet. Még az infallabilitás dogmájának kihirdetése után is ez volt a helyzet. Egyrészt kritika tárgyát képezte az egyházi vagyon nagysága, amely – immáron a magántulajdon alapján – az állítólag modern eszközökkel világhódításra készülő pápaságot segíthetné. (Fontos itt emlékeztetni rá, hogy ilyen világ-összeküvés gyanúkat nemcsak a konzervatív-katolikus körök tápláltak a szabadkőművesekkel szemben, hanem fordítva is, ahogy azt a református-szabadkőműves Szilágyi Dezső egyik munkatársának bizalmasan meg is fogalmazta.⁴²) Másrészt nemcsak az egyházi vagyon nagysága és birtokosának, az egyháznak állítólagos

⁴⁰ Vö. Geschichte Frankens. Teil 2. Säkularisation. <http://www.franken-sind-keine-baiern.de/geschichte-frankens/1858-geschichte-frankens-teil-2.html> (Utolsó letöltés: 2011. augusztus 11.)

⁴¹ Semsey 2005; Herr 1989. <http://ark.cdlib.org/ark:/13030/ft4d5nb394/>; Desamortisation in Spanien. http://de.wikipedia.org/wiki/Desamortisation_in_Spanien (Utolsó letöltés: 2011. augusztus 11.)

⁴² Halász 1911.

visszaélései, „haladás-ellenessége” stb., hanem annak forgalomtól elzárt, holtkézi jellege is a kritika tárgya volt. Ehhez képest új szint hozott, amikor az 1890-es években a magyarországi szakirodalomban ismételten fölmerült, hogy az egyházi birtokok nem egyszerűen túl nagyok, de szakszerűtlenül és túl kevés eszközzel, tőkével gazdálkodnak rajtuk. Ami valószínűleg igaz is volt, mivel a hivatalba lépő főpaprak mintegy meg kellett váltani elődjétől a rábízott hivatalhoz tartozó tőkeállományt, ami például a primási birtokokon hatalmas összeget tehetett ki, érthetően tehát igyekeztek alacsony szinten tartani az inventárt.

Az itt tárgyalt „rosszul gazdálkodó egyházi nagybirtok” toposza egybeér az alább tárgyalandó érveléssel, a nagybirtok valamilyen általános gazdasági kártékonyosságával. Azért ajánlatos az egyházi birtok toposzát külön kezelni, mert a századforduló körül a kispolgári-nacionalista-radikális pártok a katolikus egyház birtokaival kapcsolatban léptek túl leghamarább és legradikálisabban a magántulajdon tiszteletének hagyományán. Ennek csak az egyik példája, hogy az 1894. évi V. tc., A magyar telepítési törvény tárgyalásán – az utódállami propagandával ellentétben – szó sem volt arról, hogy a nemzetiségek ellen kellene telepeket létrehozni, de arról igen, hogy az egyházi nagybirtok parlagon hagyott pusztáit, amit a magyar nép ki nem használt gazdasági tartalékának tekintettek, be kellene telepíteni szorgos kezekkel.⁴³ A katolikus kártékonytárgyat további célszavakkal is sejtető érveket elsősorban református függetlenségiek hangoztatták, de volt tábora a szabadelvűek között is.

Hasonló jelenségeket más politikai színtereken is találunk. Ismert, hogy antiszemitizmusa mellett mennyire durván antikatolikus volt Schönerer és az ő különböző deutschnational csoportjai. A cseh nemzeti mozgalom antikatolicizmusa sem ismeretlen. A csehek 1919–1920-ban kisebb képromboló mozgalmat rendeztek: a szentek szobrait és képeit mint az osztrák *Fremdherrschaft* jelképeit pusztították.⁴⁴ 1919–1920-ban Lengyelország kivételével egész Közép-Kelet-Európában szemben álltak egymással a nemzeti és a katolikus táborok. (Evel együtt is hiányzik futólagos áttekintéséből a román görög katolikusok megjelenése és szerepe a politikai diskurzusban.) Mindenesetre megkockáztatható, hogy a katolikus egyház gazdasági szerepéről szóló ellenséges kritikák előkészíthették a talajt a későbbi intézkedések és koncepciók számára.

4. Az állami birtokpolitika eszméje: a telepítés

Az állami birtokpolitika kifejezés önmagában véve ellentmondásnak tűnhetett egészen az 1890-es évekig. Pedig korábban is létezett a jelenség, csak nem így hívták. Két lényeges vonatkozásban próbálták meg az államok az I. világháború előtt, sőt már 1890 előtt is szisztematikusan beavatkozni a vidéki gazdaság tulaj-

⁴³ KN [271. országos ülés 1894. január 16-án, kedden. 1892. évi országgyűlés Képviselőházi Naplója 15. kötet, 336–357. – Szerkesztői kiegészítés.]

⁴⁴ Paces – Wingfield 2005.

doni rendjébe. E két terület megléte és korabeli jelentősége a legfontosabb ellenérv lehet az általam képviselt, a földreformot elsősorban a polgári tulajdonrend elleni támadásnak tekintő koncepcióval szemben.

A régebbi beavatkozás a telepítés volt. Ezt Közép-Európa sűrűn lakott régióiban már a 19. század első felében, majd derekán is gyakorolták, ahogy a paraszti elszegényedés és birtokelaprózódás kibontakozott. Ekkor még azonban ez kizárólag azt jelentette, hogy az üresnek számító tájakon a koronabirtokokra vagy a magánbirtokokra parasztokat telepítettek. Az államnak ebben nem volt szerepe túl azon, hogy éppúgy, mint a magánföldesurak, területet és fölszerezést bocsátott a telepések rendelkezésére. Bár ebben a korban már nem tudtak vagy nem akartak kiváltságokat biztosítani a telepéseknek, úgy tűnik, helyenként voltak nagyobb tömegű telepítések. Nemigen ismerjük azonban részletesen az 1850-es évektől az 1890-es évekig tartó időszak telepítéseit. Reflektorfénybe ez a kérdés csak az 1890-es években került, amikor a telepítést a túlnépesedett vidékek elaprózódott birtokokon szorongó, elszegényedett népességfőlöslegének lecsapolására vélték alkalmasnak, és ebből a szempontból vitatták meg lehetséges módjait. A viták eredményeként a telepítés állami serkentése, segítése az Osztrák–Magyar Monarchia mindkét felében téma lett,⁴⁵ bár gyakorlati eredményei minimálisak voltak. Nemcsak kényszert nem alkalmaztak semmilyen vonatkozásban, de az állami források is csekélyek voltak. Az utódállamokban a gazdasági nacionalizmus csimborasszójaként idézett első magyar telepítési törvény (1894: V. tc.) az önkéntes telepítésre alkalmas birtokok szabadpiacon való megvásárlására teljesen nevetséges összeget, az évi állategészségügyi kiadások kb. 1–2%-át, az egész mezőgazdasági tárca éves kiadásainak 2–4%-át irányozta elő.⁴⁶ A telepítéseknek sem etnikai, sem konfeszionális aspektusa nem volt. Utólag visszanezve azt állapították meg, hogy éppen ez volt részleges kudarcaik egyik oka is,⁴⁷ az emberek ugyanis könnyebben működnek együtt, ha azonos kulturális hátterük van, de erre a liberális magyar kormányzat nem volt tekintettel.

Némileg más fából faragták a poroszországi telepítési akciót, amelyet 1886-tól egy úgynevezett Ansiedlungskommission koordinált. Ez is az önkéntesség talaján állt, senkitől nem vettek el semmit, a telepítéshez szükséges földet nem elkobzással biztosították, mint később az utódállamok, hanem szabadpiaci vétellel. Fontos különbség ugyanakkor, hogy a magyarországi telepítési alapnál négy nagyságrenddel, vagyis tízezerszer nagyobb tőkét mozgósítottak erre a célra. Ennek az akciónak Bismarck és a pártok által is teljes nyíltsággal képviselt célja a két elvándorlás következtében veszélyeztetett porosz tartomány, Westpreussen

⁴⁵ Schiff 1898; Sommeregger 1912. A magyarországi telepítésre: *A telepítés s az azzal kapcsolatos kérdések ügyében Darányi Ignác m. k. ir. földművelésügyi miniszter elnöklete alatt 1900 I. 18–23 napjain tartott szakértekezlet jegyzőkönyve*. Az utódállami értékelésre lásd: Holec [1996. – Szerkesztői kiegészítés.]

⁴⁶ KN [271. országos ülés 1894. január 16-án, kedden. 1892. évi országgyűlés Képviselőházi Naplója 15. kötet, 336–357. – Szerkesztői kiegészítés.]

⁴⁷ Lovas 1908.

(Nyugat-Poroszország) és Posen etnikai viszonyainak stabilizálása volt. Igaz, hogy a kezdeményezés teljes mélységében és szélességében provokálta a lengyel társadalmat, de a katolikus egyházat és annak németországi pártját, a Centrum Pártot is. A hatalmas erőfeszítés végső mérlegét nem lehetett elkészíteni, miután Poroszország Versailles-ban elvesztette az érintett tartományokat. A gazdaságtörténeti irodalom azonban ezt a kísérletet alapvetően eredménytelennek tekinti, ismét csak azért, amire a bevezetőben már hivatkoztam, vagyis hogy a társadalmi rétegek tulajdonosi viszonyait egyszerűen lehetetlen kívülről szabályozni, hacsak nem alkalmaznak átfogó és durva kényszert. A történészek csak abban nem értenek egyet, hogy a porosz állam pénze a lengyel vagy a porosz földbirtokos osztályt konszolidálta-e nagyobb mértékben.⁴⁸

Jelentős mértékben űzhették a telepítést Romániában is, itt is elsősorban állami vagy municipális birtokokra építve.⁴⁹ A román agrártörténettel kapcsolatos tanulmányokat olvasva azonban ismétlődő problémám, hogy az elvi szinten igen nagy léptékűnek tűnő reformok meg nem valósulására adott magyarázataikban a román történészek olyan tényezőket emelnek ki, amelyek elsősorban a közigazgatás anomáliái, fölvetve a kérdést, hogy normális állami működés mellett talán a reformok is, meg a nagy lázadások is elmaradhattak volna.

5. A parasztnépesség örökösödési rendjének és hitelhez jutásának szabályozása

A telepítés mellett volt egy másik, birtokpolitikai funkciójú eszköz is, amely ugyan a telepítéshez hasonlóan végső fokon hatástalan maradt, de elvben akár mélyen bele is nyúlhatott volna a magántulajdon rendjébe. A növekvő paraszti eladósodottság és az ikerjelenségének tekintett birtokszétmorzsolódás visszatérően foglalkoztatta a közép-európai közvéleményt. Ankétok kísérték figyelemmel a helyzet alakulását, hosszas viták során tárgyalták, nemcsak a szakemberek, de a vezető államférfiak körében is. Ezt a problémát elsősorban a paraszti örökösödés szabályozásával kívánták enyhíteni, aminek érdekében a kisebb német államok az 1840-es és 1860-as évek között egy sor törvényt hoztak.⁵⁰ Kelet-Európa kisebb népességnomású helyein erre nem volt szükség. Viszont az örökösödés szabályozását az 1860-as évek végi liberális hullámban szinte mindenhol újból eltörölték, a parasztság így védtelenül érkezett el az 1880-as évek értékesítési válságába. Ekkor viszont sorsa, az eladósodás és a kisbirtokok dobra kerülése, már magára vonta a formálódó német gazdaságpolitikai közbeszéd meghatározó alakjainak, a Verein für Socialpolitik tagjainak a figyelmét is. Az érdeklődés egy

⁴⁸ Scott, Eddie 2004; Spickermann 2006. A poroszországi akcióról azonnal informálódott a magyar közönség: Széchenyi 1893.

⁴⁹ Berindei 1989; Ionescu 1909; Creanga 1907–1909.

⁵⁰ Conrad 1899. <http://www.archive.org/stream/handwrtterbuchde05loengoog#page/n983/mode/2up> (Utolsó letöltés: 2011. augusztus 11.)

sor ankétot, szakértekezletet eredményezett értékes adatokkal, s egyben a dolog komplexitásának egyre növekvő, fenyegető érzésével. Az alábbi megoldási javaslatok kristályosodtak ki: 1) Az egyes államoknak a tovább már nem osztható birtok minimális nagyságának előírásával bele kell avatkozniuk az örökösödési rendbe. 2) Szintén törvényben rögzítendő, hogy a parasztbirtok csak egy határig terhelhető jelzáloggal, azon túl nem lehet rá hitelt fölvenni. 3) Az előbbieket alapján működő parasztbirtokok éppen az őket védő, pozíciójukat a hitelezőkkel szemben szilárdító intézkedések miatt kiszorulnak a kapitalista hitelpiacról. Így tehát olcsó hitelre van szükségük, amit speciális intézetektől kaphatnának meg. A legtöbb ilyen elképzelés szövetkezeti hálózatokat vázolt fel. 4) A birtok vagy annak egy része el nem árverezhető „homestead”-dé, mintegy családi paraszthitbizománnyá alakítandó.

A javaslatokban egy sor közös elem van. Egyrészt e részben bonyolult, komoly stúdiumokat igénylő, a szociológiai adatgyűjtés első módszereit is mozgósító javaslatok a társadalmi válság érzésére reagáltak. Másrészt az addigiakhoz képest e javaslatok mélyen belenyúltak az egyének gazdasági szabadságába. Mindezek miatt viszont nem is látható, mi lett volna az eredményük, ha sikerül minden komoly javaslatot megvalósítani.

* * *

Sok volt tehát a teoretikus vita, de vonatkozó törvények csak kis részben születtek.* A régi ideológiai „cserepek” összességükben sem „magyarázzák” a földreformokat. A földreformok sokkal durvább és tömeges tulajdonelkobzásához képest a telepítés és más hasonló előzmények jelentéktelenek voltak. Háromféle módon mégis hidak ezek az eszmék, ideológiai elemek a földreformok felé. Egyrészt megjelenik bennük az eszme, hogy az állam illetékes a társadalom szerkezetének alakításában, akár a magántulajdon vagy a család „átszabásával” is. Másrészt szintén felmerül már bennük, hogy ebben a munkában az államot „szakemberek” segíthetik. Harmadrészt megjelenik a gondolat, hogy a régi, „feudális” elit létalapja, a nagybirtok helyett valami jobbra van szükség. Mindehhez a háborús helyzet logikája további három katalizáló tényezőt adott hozzá a földreformok előtt. Egyfelől a világháborús áldozatoknak, valamint a hazatérő katonáknak juttatni kellett valamit. Ez 1916-tól mindenhol témává válik, nálunk is. Másfelől már a második Balkán-háború után elindultak a kitelepítések, megjelent tehát az a nézet, hogy az idegen nemzetiségű lakosság katonai rizikónak számíthat. Végül pedig már a hadigazdálkodás során voltak elkobzások és alkalmaztak kényszert, a háború utolsó évében ráadásul katasztrofális lett az ellátási helyzet is. Ennek ellenére meggyőződésem, hogy a vázolt előzmények kevésbé hatottak az 1918 és 1930 közötti történeti fejleményekre, mint az 1989–2011 közötti historiográfiára.

* Az összefoglalás vázlatpontokban maradt fenn az eredeti kéziratban, Halmos Károly és Klement Judit alakította át azokat mondatokká.

FORRÁSOK

- KN: 271. országos ülés 1894. január 16-án, kedden. 1892. évi országgyűlés Képviselőházi Naplója 15. kötet, 336–357.
- A telepítés s az azzal kapcsolatos kérdések ügyében Darányi Ignác m. kir. földművelésügyi miniszter elnöklete alatt 1900 I. 18-23 napjain tartott szakértekezlet jegyzőkönyve.* 1900: Kézirat gyanánt, Budapest.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Abrahams, Ray 1996: *After socialism. Land reform and social change in Eastern Europe.* Providence.
- Ágoston Péter 1913: *A magyar világi nagybirtok története.* Budapest.
- Balcar, Jaromir 1998: Instrument im Volkstumskampf? Die Anfänge der Bodenreform in der Tschechoslowakei 1919/20. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 46. 391–428.
- Beksics Gusztáv [1896: *A magyar faj terjeszkedése és nemzeti konszolidációnk különös tekintettel a mezőgazdaságra, birtokviszonyokra és népesedésre.* Budapest. – Szerkesztői kiegészítés.]
- Berend, Ivan T. 1985: Agriculture. In: Kaser, Michael C. – Radice, Edward A. (eds.): *The Economic History of Eastern Europe, 1919–1975.* Vol. I: Economic Structure and Performance between the Two Wars. Oxford, 148–209.
- Berindei, Dan 1989: Az 1888-as és 1907-es romániai parasztfelkelések előzményei és okai. A Fanarióta-kori történelmi előzmények. In: Gunst Péter (szerk.): *Kelet-Európa agrárfejlődése a századfordulón (1880–1914).* Budapest, 145–212.
- Brügel, Johann Wolfgang 1967: *Tschechen und Deutsche 1918–1938.* München.
- Buzinkay Géza [1997: Bulvárlapok a pesti utcán. *Budapesti Negyed* (5.) 2–3. 31–44. – Szerkesztői kiegészítés.]
- Conrad, Johannes 1899: Bodenzersplitterung. Handwörterbuch der Staatswissenschaften. Band 5. Jéna, 965–975. (<http://www.archive.org/stream/handwörterbuchde05-loengooog#page/n983/mode/2up> – Utolsó letöltés: 2011. augusztus 11.)
- Cornwall, Mark 1997: “National Reparation?": The Czech Land Reform and the Sudeten Germans 1918–1938. *The Slavonic and East European Review* (75.) 2. (April) 259–280.
- Creanga, Georghe D. 1907–1909: *Grundbesitzverteilung und Bauernfrage in Rumänien.* Band 1–2. Leipzig.
- Dániel Arnold 1906: *A magyarországi földművelő szocializmus feladatai.* Budapest. (Klny. a Huszadik Századból.)
- Detektor [Paul Deutsch] 1925: *Die tschechoslowakische Bodenreform eine mitteleuropäische Gefahr.* Wien.
- Dolmányos István 1962: *A kelet-európai földreformok néhány problémája: 1917–1939.* Budapest.

- Eingabe der tschechoslowakischen Minderheiten an den Rat des Völkerbundes, betreffend die Bodenreform* [ca. 1924]: Parlamentarischer Bodenreformausschuß der in der Arbeitsgemeinschaft Vereinigten Dt. Politischen Parteien, [Prag].
- Fertő Imre 2001: *A földreformok politikai gazdaságtana*. MT–DP. 2001/7. MTA Közgazdaságtudományi Kutatóközpont, Budapest (2001. augusztus).
- Flöter, Wilhelm 1930: Die Bodenreform in der Tschechoslowakischen Republik. In: Max Sering: *Die agrarischen Umwälzungen im außerrussischen Osteuropa. Ein Sammelwerk*. Berlin – Leipzig, 205–239.
- Glassheim, Eagle 2005: Between Empire and Nation: The Bohemian Nobility. 1880–1918. In: Judson, Pieter M. – Rozenblitt, Martha L. (eds.): *Constructing Nationalities in East-Central Europe*. New York – Oxford, 61–88.
- Goetz, Stephan J. – Jaksch, Tanja – Siebert, Rosemarie (eds.) 2001: *Agricultural transformation and land use in Central and Eastern Europe*. Aldershot.
- Gollwitzer, Heinz (Hrsg.) 1977: *Europäische Bauernparteien im 20. Jahrhundert*. Stuttgart.
- Gunst Péter (szerk.) 1989: *Kelet-Európa agrárfejlődése a századfordulón (1880–1914)*. Budapest.
- Halász Imre 1911: *Egy letűnt nemzedék: emlékezések a magyar állam kialakulásának újabb korszakából*. Budapest.
- Herr, Richard 1989: *Rural Change and Royal Finances in Spain at the End of the Old Regime*. Berkeley.
- Holec, Roman [1996: Siege und Niederlagen: Der slowakische Wirtschaftsnationalismus vor 1918. *Bohemia* Band 37. Heft 1. München, 38–54. – Szerkesztői kiegészítés.]
- Ionescu, Dimitrie 1909: *Die Agrarverfassung Rumäniens, ihre Geschichte und ihre Reform*. Leipzig.
- Kaiser, Martin 1931: *Die tschechoslowakische Agrarreform als Rechtsproblem*. Leipzig.
- Kerényi Ferenc 2006: Románok a magyar népszínművekben. In: Klement Judit – Miskolczi Ambrus – Vári András (szerk.): *Szomszédok világi. Kép, önkép és a másiktól alkotott kép*. Budapest, 173–183.
- Kövér György 2011: *A tisztaeszlári dráma: társadalomtörténeti látószögek*. Budapest.
- Kulischer, Josef 1928: *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit*. München.
- Leopold Lajos, ifj. 1906: Az aratógép szociológiája. *Közgazdasági Szemle* (14.) 2. 73–109.
- Leopold Lajos, ifj. [1907: A kisbirtok eszményesítése. *Huszedik Század* (8.) 1. 4. 319–335. http://mtda.hu/huszedik_szazad/text/1907/1907%2004.pdf – Szerkesztői kiegészítés.]
- Lovas Sándor 1908: *A legújabb állami telepítések Magyarországon*. Budapest.
- Memorandum Nr. 1.*: Die Tschechoslowaken. Ihre Geschichte und ihre Zivilisation – ihr Kampf und ihre Arbeit – ihre Bedeutung in der Welt. In: Raschhofer, Hermann (Hrsg.): *Die tschechoslowakischen Denkschriften für die Friedenskonferenz von Paris 1919/1920*. Berlin, 1937. 3–33.
- Memorandum Nr. 7.*: Die Lausitzer Wenden. In: Raschhofer, Hermann (Hrsg.): *Die tschechoslowakischen Denkschriften für die Friedenskonferenz von Paris 1919/1920*. Berlin, 1937. 225–255.
- Menclová, Jarmila – Stoces, Ferdinand 1966: *Land Reforms in Czechoslovakia*. Prague.

- Miller, Daniel E. 2003: Colonizing the Hungarian and German Border Areas During the Czechoslovak Land Reform, 1918–1938. *Austrian History Yearbook* 34. 303–317.
- Mitrany, David 1930: *The Land and the Peasant in Rumania. The War and Agrarian Reform*. London – New Haven.
- Paces, Cynthia – Wingfield, Nancy M. 2005: The Sacred and the Profane: Religion and Nationalism in the Bohemian Lands, 1880–1920. In: Judson, Pieter M. – Rozenblitt, Martha L. (eds): *Constructing Nationalities in East-Central Europe*. New York – Oxford, 107–125.
- Pekař, Josef 1923: *Irrtümer und Gefahren der Bodenreform*. Prag.
- Popkins, Samuel L. 1979: *The rational peasant: the political economy of rural society in Vietnam*. L. A. – Berkeley.
- Putkammer, Joachim von [2005: Die tschechoslowakische Bodenreform von 1919. Soziale Umgestaltung als Fundament der Republik. *Bohemia* Band 46. 315–342. – Szerkesztői kiegészítés.]
- Realexikon der deutschen Literaturwissenschaft* 2000: Baur, Uwe: Dorfgeschichte. Band I. Berlin, 390–392.
- Roszkowski, Wojciech 1995: *Land reforms in East Central Europe after World War One*. Warsaw.
- Sack, John 1993: *An Eye for an Eye. The Untold Story of Jewish Revenge against the Germans in 1945*. New York.
- Schiff, Walter 1898: *Österreichs Agrarpolitik seit der Grundentlastung*. Band 1–2, Tübingen.
- Scott, Eddie 2004: Ethno-nationality, Property Rights in Land and Territorial Sovereignty in Prussian Poland, 1886–1918: Buying the land from under the Poles' feet? In: Engerman, Stanley – Metzger, Jacob (eds.): *Land Rights, Ethno-Nationalism, and Sovereignty in History*. London, 56–86.
- Scott, James Cameron 1976: *The moral economy of the peasant: Rebellion and subsistence in Southeast Asia*. New Haven.
- Semsey Viktória 2005: *A polgári átalakulás Spanyolországban, 1808–1868*. Budapest.
- Simon Attila [2005: Földreform és kolonizáció, mint a csehszlovák nemzetállam kiépítésének eszköze. In: Ablonczy Balázs – Fedinec Csilla (szerk.): *Folyamatok a változásban*. Budapest, 161–178. – Szerkesztői kiegészítés.]
- Sipos József 2009: *A pártok és a földreform 1918–1919-ben*. Budapest.
- Sommeregger, Franz 1912: *Die Wege und Ziele der österreichischen Agrarpolitik seit der Grundentlastung*. Wien.
- Spickermann, Roland 2006: Contradictions of Nation-Building: Raiffeisen Cooperatives and the Royal Settlement Commission in the German East, 1885–1914. In: Lorenz, Torsten (ed.): *Cooperatives in Ethnic Conflict. Eastern Europe in the 19th and early 20th Century*. Berlin, 201–214.
- Széchenyi Imre 1893: *Telepítési törekvések Németországban*. Budapest.
- Vári András 2006: Etnikai sztereotípiák a Habsburg Birodalomban a 19. század elején. A sztereotípiaképzés funkciói és az állam tudománya, a statisztika kifejlődése. In: Klement Judit – Miskolczy Ambrus – Vári András (szerk.): *Szomszédok világai. Kép, önkép és a másiktól alkotott kép*. Budapest, 89–126.
- Vári András 2009: *Urak és gazdászok. Arisztokrácia, agrárértelmiség és agrárius mozgalom Magyarországon 1821–1898*. Budapest.

- Vajansky, Svetozar Hurban [2008: Kotlín (Časť prvá)<1901>. Zlatý fond denníka SME. http://zlatyfond.sme.sk/dielo/383/Vajansky_Kotlin-Cast-prva (Utolsó letöltés: 2012. március 24.) – Szerkesztői kiegészítés.]
- Vaskela, Gediminas 1996: The Land Reform of 1919–1940: Lithuania and the Countries of East and Central Europe. In: *Lithuanian Historical Studies*. (Lithuanian Institute of History.) Vilnius, Vol. 1. 116–132.
- Worliczek, Camillo 1925: *Grundlagen, Grundgedanken und Kritik der tschechoslowakischen Bodenreform*. Reichenberg.
- <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/478896/Propaganda-Technique-in-the-World-War>
- <http://en.wikipedia.org/wiki/Propaganda> http://en.wikipedia.org/wiki/British_propaganda_during_World_War_I http://de.wikipedia.org/wiki/Propaganda_im_Ersten_Weltkrieg
- <http://www.franken-sind-keine-baiern.de/geschichte-frankens/1858-geschichte-frankens-teil-2.html> (Geschichte Frankens. Teil 2. Säkularisation)
- http://ark.cdlib.org/ark:/13030/ft4d5nb394/http://de.wikipedia.org/wiki/Desamortisation_in_Spanien
(Utolsó letöltés: 2011. augusztus 11.)